

Obecným rysem dosavadních pojednání o problému kultu osobnosti je 1. ztotožňování určitého teoretického či ideologického modelu nebo ideáltypu se samotnou skutečností, 2. nedoceňování Marxova přístupu ke společenské problematice projevující se v redukci na dílčí a zjednodušené aspekty Marxova pohledu, které jsou pokládány za komplexní marxistický pohled, 3. neadekvátní poznávací schémata a pojmový aparát, které s tím souvisí.

1. Většina pojednání vůbec nediferencuje, anebo důsledně dosti nediferencuje ideální teoretický model socialistické skutečnosti od její konkrétně realizované podoby. Jednotlivá konkrétní realizace je povyšována na obecně platný model, ideáltypová konstrukce bývá redukována na jednu z možných realizací, která je považována na vyčerpávající a adekvátní realizaci. Konkrétní procesy zatím vždy probíhají s určitými odchylkami v jiné podobě, než jak byly postulovány ve vědeckém zobecnění formulujícím jejich zákonitosti. Praktickým důsledkem podobného rozlišování je nepochopení reálných společenských procesů, jejich morální realizování ve jménu ideáltypu na jedné straně a přistihování postulovaného modelu na míru konkrétní realizace na straně druhé.

Souhlasím v podstatě s rozdělením názorů na kult osobnosti ve stati F. Vartíka¹ do dvou skupin: a) ve snaze nevyvolat dojem, že kult osobnosti je produktem socialismu, je kult osobnosti vysvětlován subjektivními vlastnostmi J. V. Stalina; kult osobnosti je infekcí v socialistické společnosti apod., b) skupinu názorů, která chápe kult osobnosti jako zákonitý jev plynoucí z podstaty socialismu a marxismu.

Názory obou uvedených typů ovšem nediferencují mezi modelem a realizací. Je-li možná jen tato dichotomie názorů, a druhý typ názorů má při tom „jednoznačný buržoázno-stranícky charakter“, pak není možné vysvětlit kult osobnosti jinak než v kategoriích deformace, úchylky, infekce, tedy v kategoriích názorů prvního typu.

Domnívám se, že autor přes zjevné úsilí vystříhat se obou zjednodušení, zejména však druhého, podléhá v podstatě hledisku prvnímu. V překonání dichotomie obou hledisek brání s. Vartíkovi i jiným autorům, podle mého soudu, právě rysy, jejichž výčet byl podán sub 1—3.

Ztotožňování a nerozlišování vidím v tom, že ideáltyp Marxova socialismu i ideáltyp ideologické projekce socialismu období kultu osobnosti je chápán jako aktuální bytí porevoluční sovětské společnosti, které je pouze deformováno starým. Co je toto staré? Naplníme-li pojem staré konkrétním obsahem, zjistíme, že aktuálním bytím je zde právě ono staré a socialismus, Marxem i Leninem chápáný jako industriální společnost, je projektem, k jehož realizaci byly teprve otevřeny možnosti. Teoreticky skutečně v důsledku charakteru výrobních vztahů,

¹ F. Vartík, *O příčinách kultu osobnosti*, Otázky marxistické filozofie, 1965, č. 3, 232.

politické moci a vládnoucí ideologie v socialistické společnosti není základem pro vznik a existenci systému kultu osobnosti. Ale platí to o výrobních vztazích, struktuře moci a ideologii porevolučního Ruska? Charakter a technologická úroveň výrobních sil si konec konců určí a přizpůsobí charakter výrobních vztahů, strukturu moci a ideologie, vytvoří sobě odpovídající společenskou makrostrukturu i mikrostrukturu, systém postojů, hodnot a systém řízení.

Jelikož sovětská společnost byla chápána jako model socialismu, jako jeho jedině možná podoba a přitom se socialismus prakticky představil jako systém kultu osobnosti a řadu let byl jediným aktuálním modelem socialismu, nezbývá v logice nediferencování než prohlásit systém kultu osobnosti po jeho vyžití o pojmenování za jev více méně nahodilý a netypický.

Rozlišování teoretické nebo ideologické projekce a reality, jejich vzájemné nezaměňování je jedním z aspektů, který nám umožní, abychom jednou nevydávali systém kultu osobnosti za prototyp socialismu, v čemž se paradoxně shodovali jak odpůrci socialismu, tak jeho dogmatictí obhájci, a podruhé v situaci, kdy zavedení vyššího systému řízení a organizace společnosti se stalo nejen možností, ale i nutností, abychom opět jednostranně a stydlivě období kultu osobnosti neredukovali na „kult osobnosti J. V. Stalina“ a sučasně tak období kultu nezapírali.

2. Nedocnění funkce struktur ve společenském mechanismu, a to jak společenské makrostruktury, tak mikrostruktury, je druhým aspektem. Marxova analýza sociálních jevů a procesů spočívá v analýze rozmístění prvků společenské struktury a jejich funkcionálních vztahů.

Marx v *Osmnáctém brumairu* srovnává své hledisko s hledisky jinými a ukazuje rozdíly: V. Hugo, když hodnotí státní puč Ludvíka Bonaparta, činí proti němu trpké výpady, viní jej ze zločůle, tyranie apod. Podle Marxe jej vlastně líčí, jako by tato historická událost byla dílem jeho vůle, jeho osobnosti, a tím jej zveličuje, přisuzuje mu moc, kterou jednotlivec nemá. Proudhon líčí státní puč opačně jako výsledek předcházejícího vývoje. Jeho pojetí události se vlastně mění v apologii Bonaparta, neboť je-li vše determinováno fatálně působícími zákony dějin, nenese jednotlivec odpovědnost za své činy. Marx ve svém pojetí ukazuje, jak konflikt zájmů, v tomto případě třídních, vytvořil poměry, které umožnily groteskní a průměrné Bonapartově postavičce okupovat pozici, s níž se pojí role osobnosti a hrdiny.

Marx mezi množstvím faktorů, které jsou ve společenském systému ve hře, nachází faktory základní — ekonomické, ty však v jeho koncepci nefungují ve vzduchoprázdnu. Jsou obsaženy v ostatních faktorech, tvořících společenský systém, jsou spojeny s různými povoláními, vytváří různé úrovně moci, spotřeby, životního stylu, hodnoty apod. Propletenec faktorů — ekonomických, politické moci, struktury pozic a rolí, struktury povolání — tvoří podmínky, v nichž ekonomické faktory fungují.

Marxova analýza je strukturálně funkcionální analýzou. Vede ji v několika rovinách současně, a to mu umožňuje adekvátní postizení a vysvětlení společenských procesů.

Vícedimenzionálnost je v Marxově analýze dána uplatněním několika hledisek² mezi nimiž neustále osciluje jeho zkoumání i výklad. Tato hlediska jsou metodickou abstrakcí, v Marxově pohledu existují navzájem propletena:

1. Hledisko revolucionáře a ideologa dělnického hnutí, který hledá vývojové tendence a směry,

² S. Ossowski, *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, Łódź 1957, angl. překlad *Class Structure in the Social Consciousness*, New York 1963.

jímí by orientoval úsilí revolučního hnutí. Společenská struktura se pod tímto zorným úhlem rozpadá v souladu se všemi předchozími revolučními ideologiemi na dva póly dichotomického modelu — polaritu dvou základních tříd, vykořisťovatelů a vykořisťovaných, buržoazie a proletariátu. Je to model vztahů těch vrstev společenské struktury, které ji podstatně modifikují.

2. Hledisko sociologa, který pohlíží na konkrétní společnost jako na strukturovaný systém, v němž je třeba analyzovat místo a funkce jeho částí. První hledisko akcentuje společenskou dynamiku, druhé je spíše statickým řezem společnosti, který umožňuje diferencované hodnocení. Společenská struktura se z tohoto hlediska nejeví dichotomicky, ale ukazuje spíše hierarchii vrstev. Marx zde užívá nejčastěji trojčlenného schématu společenského rozvrstvení — kapitalisté, maloměštáci, proletariát — namísto dichotomického schématu. Diferencuje ještě další vrstvy a třídy.

3. Ekonomické hledisko, z něhož rozlišuje tři jiné členy schématu: vlastníky kapitálů, vlastníky půdy, vlastníky pracovní síly. Zde akcentuje spíše než vztah mezi lidmi, vztah lidí k věcem. Nevychleňuje zde střední třídu sociologického hlediska, která se překrývá s několika jinými třídami hlediska ekonomického.

4. Hledisko psychologické: soubor lidí, který z ekonomického hlediska odpovídá třídě, se stává třídou teprve tehdy, když příslušníci tohoto souboru poji třídní vědomí, tj. vědomí společných zájmů a cílů jako psychické pojítko, vzniklé na základě objektivních konfliktů na antagonismů. „Jednotlivá individua tvoří třídu jen potud, pokud musí vést společný boj proti jiné třídě, jinak si navzájem konkurují jako nepřátelé.“³

Marxovo hledisko bývá někdy našimi i západními autory označováno jako dvoutřídní nebo dichotomické. Domnívám se, že toto označení, ač pedagogicky a typologicky názorné, skutečnost zjednodušuje. Marxovo pojetí nebylo apriorně dichotomické, Marx svůj dichotomický model vyvodil aposteriorně vědeckou analýzou konkrétní společnosti jako zobecnění jejích vývodových trendů. V samotné analýze však pracoval s mnoha rozměry, jeho badatelský model byl, mohli bychom říci, mnohorozměrový. Vícedimenzionálnost Marxova hlediska, blížíci se soudobým sociologickým analýzám, se projevuje například v mnohovýznamném a nejednotném užívání termínu třída Marxem.

V dalším vývoji marxismu, zejména v podmínkách porevoluční výstavby socialismu v Sovětském svazu a pak v dalších zemích, bylo Marxovo hledisko ochuzeno a nepochopeno.

Tato skutečnost má příčiny v dobových podmínkách, v nichž byl rozvíjen Marxův odkaz. Doba revoluce a válek, bouřlivých přeměn společenské struktury, přerušování kontinuity, celkového neklidu a válek v Evropě, to nebyly podmínky příznivé strukturálnímu pohledu. Analytické strukturální hledisko vyžaduje stabilizovanou společenskou strukturu a dlouhodobou mravenčí a nákladnou práci.

Je přirozené, že v těchto podmínkách ustupuje strukturální sociologický aspekt marxismu a vystupuje revoluční hledisko, které je maximálně zvýrazňováno; ekonomické hledisko, pokud se uplatňuje, vede aplikací vulgárně pojeté kategorie vlastnictví k dalšímu zvýraznění dichotomického hlediska. Ostatní hlediska v Marxových analýzách obsažená ustupují do pozadí. Zdůrazňováním jednotlivých Marxových formulací a závěrů, spíše než jeho metody, je pocho-pitelně deformováno i samo hledisko revoluční.

³ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 3, 67, Státní nakladatelství politické literatury, 1958.

Současné analýzy kultu osobnosti jsou poznamenány tímto přístupem, který neumožňuje aplikaci dichotomického hlediska společenské diferenciaci vysvětlit soubor jevů kultu osobnosti. Pro taková pojmová schemata je každý pokus o vysvětlení podnětně postavených problémů mimo rámec jejich možností. Odpověď nelze v duchu Marxova pojetí hledat mimo strukturu společnosti a její funkce.

3. Redukce Marxova hlediska se odrazila v celé marxistické terminologii a poznávací hodnotě pojmů, kterými se snažíme postihnout skutečnost. Terminologie a pojmový aparát byly v podstatě vytvořeny, transformovány a petrifikovány právě v období kultu osobnosti, sloužily jeho cílům a jeho ideologii, jeho budování, glorifikaci a udržování, nikoliv analýze společenské struktury, jejího mechanismu, funkcí a prvků. Největší překážkou poznání je užívání apriorních schémat a amortizovaných pojmů, jejichž obsah se změnil, posunul, nebo vůbec nikdy nebyl.

Nejsme si vždy plně vědomi skutečnosti, že kult osobnosti není postihnutelný jeho vlastní terminologií, a tou marxistická terminologie těchto let je. Je stalinová, nikoli marxovská a vědecká.

Kult osobnosti pěstoval vědomí vlastní výlučnosti a nezařaditelnosti do historického kontextu i do strukturálního mechanismu společenských systémů. Musíme i zde rozlišovat autostereotypy systému kultu osobnosti a marxovskou vědeckou terminologii, postihující podstatu společenských procesů. Sám termín kult osobnosti víc zastírá než objasňuje, sugeruje ono vědomí výlučnosti a nezařaditelnosti, je singulární, nevědecký. Používám-li tento termín, pak s touto výhradou a spíše ve smyslu systému než kultu. Vědecké vysvětlení předpokládá povýšení singulárního na obecné; jen tak se konkrétní stává srozumitelným.

Co mohou diskuse na téma kultu osobnosti přinést?

Domnívám se, že očekávat v současné době vysvětlení fenoménu kultu osobnosti by bylo nereálné. Jeho problematika je příliš živá, faktických podkladů k analýze jednotlivých procesů příliš málo, nejde jen o archivní materiály, historikům zatím nepřístupné, ale i o statistické údaje o struktuře společnosti a jejich jednotlivých oblastí. Tato data nejen že nejsou známa, pravděpodobně asi ani nebyla v potřebném rozsahu sledována. Kromě toho lze předpokládat, že nejdůležitější rozhodnutí nemají písemnou podobu. V mnoha případech nezbude než rekonstrukce událostí a procesů, budování modelů.

Není-li v současné době možné vyčerpávající vysvětlení, je možné snažit se v diskusi o vysvětlení kultu osobnosti teoreticky, z hlediska jeho funkce v sociálním systému. Teoretické zobecnění může mít větší význam, než vyčerpávající vysvětlení jednotlivých procesů a detailů, které je menší zárukou recidiv, než teoretické funkcionální postižení kultu. Je možné ukázat potřebné metodické přístupy a zasadit kult osobnosti do kontextu společenských jevů.

Zatím, jak ukazuje rozvíjení se diskuse na toto téma, se problematiky kultu osobnosti přes jednotlivé náznaky zmocňujeme jen singulárně, většinou v jeho vlastních sebereflexích a autostereotypech.

Společnost, i socialistická, ve světle předchozích poznámek, je strukturovaný systém fungující k dosažení nějakého cíle. Společenská struktura je v tomto

pojetí systémem závislostí distancí a hierarchie mezi lidmi a skupinami. Společenskou strukturou rozumíme takové rozmístění jejích prvků, které plní cíle dané struktury, je to relativně stálá organizace částí definovaná druhem její činnosti. Strukturou je jak společnost vcelku, tak i její části — skupiny, politické strany, instituce, apod. Makrostruktura určuje systém vztahů mezi skupinami a vrstvami, skupinami a třídami, mikrostruktury mezi jednotlivci.

Každá společnost přiděluje jednotlivcům i skupinám pozice ve své sociální struktuře a nutí je k výkonu funkcí s těmito pozicemi spojenými speciálními motivacemi. Pozice ve společenské struktuře tvoří hierarchii stupňů diferencovaných zejména podle společenského významu pozic a rolí pojmů se s nimi, doby přípravy a nadání, kterých výkon role vyžaduje. Hierarchií nerovných pozic zajišťuje společnost své fungování. Touto hierarchií současně institucionalizuje společenskou nerovnost. Nerovnost v tomto smyslu se odlišuje od nerovnosti třídní. Třídní struktura je jedním z aspektů společenské struktury, existuje pouze v určitém období vývoje společnosti, kdy podstatným způsobem modifikuje společenskou strukturu, ale nevyčerpává ji.

Nerovnost pozic a rolí, tj. struktura, která je kategorickým imperativem fungování každé společnosti, působí dvojím směrem: 1. zajišťuje hladké fungování společenského mechanismu tím, že zajišťuje, aby funkčně nejdůležitější pozice byly obsazovány nejkvalifikovanějšími a nejschopnějšími jednotlivci; 2. budí napětí a provokuje konflikty ve struktuře tím, že vytváří uzavřené skupiny (rodiny a širší skupiny, které mají k nejvyšším a nejvýnosnějším pozicím blíže než jiné, většinou z titulu role hlavy rodiny). Tyto konflikty nemusí mít charakter třídní. V beztřídní společnosti je provokuje sama struktura.

V kontextu těchto zobecnění nelze společenský jev nazývaný kultem osobnosti vysvětlit jako kult osobnosti J. V. Stalina, ani jako kult — uctívání osobnosti (Vartík), ani jako soustředění nekontrolovatelné moci v rukou jednotlivce (Kopsová), nebo nepřátelským obklíčením a nutností politiky (Garaudy), přehlédnutí starého (Vartík) apod. Ve všech případech jsou postihovány jednotlivé jevové stránky hlubší skutečnosti, nezachytitelné v pojmech jako „kult“, „deformace“, „zneužití“, „povahové rysy“, „přehlédnutí“ apod.

Kult osobnosti v pojetí, kterému bychom mohli říkat strukturálně funkcionální, kdyby netvořilo podstatu Marxova badatelského pohledu a tedy marxismu, je celý sociální systém, struktura řízení, způsobů rozhodování a kontroly, toku informací, rozmísťování kádrů a likvidace kádrů, celý funkcionální systém závislostí, jehož příčiny a mechanismy nejsou ze společenskovědního hlediska tajemstvím. Tomuto pojetí se nejvíce blíží F. Vartík rozlišováním pojmů kult a stalinismus.

Kult osobnosti je jako většina sociálních jevů vysvětlitelný z uspořádání struktury společnosti. V případě, kdy nejsou jevy společenské struktury a pohyb jejích prvků předmětem pravidelného sledování a zveřejňování, je situace obtížnější, ale rekonstrukce je i tak možná. Podobná rekonstrukce by ovšem byla záležitostí dlouhého a obtížného studia a přesahuje možnosti diskusního příspěvku i možnosti autorovy. Omezím se jen na několik aspektů.

První z nich je zároveň faktorem determinujícím samu strukturu. Faktorem, který konec konců určuje charakter a strukturu společnosti, je úroveň výrobních sil, jejich technologická vyspělost a z ní plynoucí typ společenské dělby práce. Funkce společenské struktury a státu je v podstatě dána vybudováním a udržováním určitého typu dělby práce, odpovídajícího technologické úrovni výrobních sil a umožňující jejich další rozvoj. Na určité technologické úrovni má tato dělba práce povahu dělby práce mezi třídami jako monopolizace určitých pozic a rolí ve společenském systému jednotlivými třídami. Je to období třídních společností. Na vysoké technologické úrovni výrobních sil získává dělba práce stále více povahu kontinua stupňů pozic a rolí, které přestávají být monopolem tříd. Je to období beztřídních společností.

Třídní boj vrcholící zpravidla revolucemi, je úsilím změnit tuto institucionálně zformovanou formu dělby práce a z ní plynoucí monopolizovaný systém nerovných pozic a příležitostí. Vyřeší-li nebo nedořeší-li revoluce tuto sociální problematiku, nezávisí na ní samé, ani na úmyslech vůdců. Revoluce vždy získávaly podporu většiny populace, která se domnívala, že vítězstvím nastolí říši rovnosti, svobody a bratrství, rovný podíl při rozdělování hmotných statků, získá podíl na řízení a rozhodování společenských záležitostí a právo na lidský rozvoj. Výsledky vítězných revolucí se však vždy lišily od těchto záměrů a očekávání, neboť vítěznými revolucemi lidé bez ohledu na to, co si sami myslí, že nastolují, nastolují „jen“ pokročilejší výrobní vztahy odpovídající dosaženému stupni vývoje výrobních sil, které se v rámci starých výrobních vztahů již nemohly rozvíjet, a tím realizují společenský pokrok. Splnit revoluční požadavky a sliby rovnosti a spravedlnosti může revoluční přeměna společenských pozic teprve na vysokém stupni vývoje ekonomiky a výrobních sil, které umožní rovné rozdělení základních životních potřeb, odstranění dělby práce mezi třídami a volný čas na lidský rozvoj. Podle Engelse v jeho práci *O společenských poměrech v Rusku* z roku 1874 „Teprve na určitém, na naši dobu dokonce velmi vyspělém stupni vývoje společenských výrobních sil nastává možnost vystupňovat výrobu natolik, aby se odstranění třídních rozdílů stalo skutečným pokrokem, aby mohlo být trvalé a nevedlo ke stagnaci či dokonce úpadku společenského výrobního způsobu“.⁴

Je známo, že Leninova koncepce na rozdíl od Marxova a Kautského pojetí revoluce jako dovršení předchozího ekonomického vývoje připouštěla možnost a potřebu politické revoluce, která by předcházela živelný vývoj výrobních sil, které by postavila úkoly, jež ještě nebyly ekonomickými proměnami bezprostředně vytyčeny. Správnost této koncepce získání moci dlouho před vyčerpáním ekonomických možností staré formace v situaci nahromadění různých společenských rozporů i při poměrně nízké úrovni výrobních sil nebyla prokázána jen porážkou jejich odpůrců menševiků, ale celým dynamickým vzestupem Ruska k druhé světové velmoci, který nemá obdoby. Současně si však Lenin uvědomoval, v práci *Proletářská revoluce a renegát Kautský* i jinde, že revoluce v zaostalém Rusku narazí na těžkosti, které proces revolučních přeměn rozloží na řadu let.

⁴ Marx — Engels, *Vybrané spisy II*, Svoboda, 1950, 46.

Základní příčiny systému kultu osobnosti musíme hledat již zde. Kult osobnosti nevysvětlíme, budeme-li předpokládat a tvrdit, že na počátku to bylo s porevoluční společností v pořádku, a pak došlo k deformaci; to bychom byli v situaci V. Huga.

V důsledku nízké technologické a ekonomické úrovně dochází k oddálení realizace řady původních revolučních hesel, trvá konflikt zájmů, který i když se již nepohybuje ve staré rovině třídního antagonismu, může komplikovat situaci zostřovanou rozvratem a dezorganizací. V období uzrávání a výbuchu revoluce bylo vyburcováno vědomí miliónových mas, které s revolucí spojovaly svá individuální přání, touhy, představy i osudy, které měly určité představy o revoluci a jejích výsledcích. Tyto představy a přání jsou vítěznou revolucí transformovány, korigovány, odkládány.

To je půda, z níž na jedné straně vzniká projekce individuálních potřeb a možností uvolněných a naznačených revolucí, ale realizovaných jen postupně, na osobu vůdce, který se stává jejich zosobněním, na druhé straně vznikají masové frustrace⁵ s nábojem agrese vylévající se ve zmatku revolučních a porevolučních konfliktů. Aby frustrace netrhaly sotva vznikající společenskou strukturu, nastupuje mechanismus jejich usměrňování, odvádění a přenášení, jejich odreažování různými symbolickými úkony, projevy, shromážděními.

V takové situaci je třeba poskytnout kompenzace v oblasti ideologie, v hledání a trestání viníků neúspěchů (skutečných i domnělých), odhalovat škůdcovskou politiku (domnělou i skutečnou), vnějších i skrytých vnitřních nepřátel, za každou potíží, kterých musí být přirozeně v této situaci nemálo, je třeba hledat pikle a rejdy nepřátel, je třeba udržovat a utužovat vnitřní pojítko pěstováním postojů etnocentrismu,⁶ soustavou stereotypů, autostereotypů a heterostereotypů. Rozbíhá se mechanismus porevolučních situací revolucí, které nemohly bezprostředně splnit cíle, jimiž získaly masy. Tím se tato revoluce neliší od historických typů sociálních revolucí.

Zároveň je to ovšem období porevoluční diktatury, která koncentruje úsilí celé

⁵ Frustrací se rozumí situace nespokojenosti s vlastním postavením, která vzniká jako důsledek zhoršení situace jednotlivce, skupiny, jako důsledek neuskutečnění záměrů a tužeb, závidí apod. které mohou být skutečné nebo jen domnělé. Frustrace vyvolává nepřátelský postoj, který může vyústit několika směry:

1. Proti původci frustrace. Tento případ bývá řídký, neboť původce je většinou silně kulturně nebo institucionálně chráněn.

2. Může vyústit v přenesení postoje nepřátelství a agrese na náhradní objekt. Většinou jsou to národnostní nebo rasové menšiny, nebo extrémní skupiny.

3. Frustrace a její agresivní náboj může být odreažován vhodně zabudovanými mechanismy a ventily ve společenském mechanismu. Jsou to různé náhradní a symbolické činnosti, kde se mohou uvolnit kulturně nebo institucionálně nedovolené nebo jinak nerealizovatelné postoje. Frustrace tvoří psychologický předpoklad vzniku antagonismů, zejména nerealistických.

⁶ Etnocentrismus bývá charakterizován jako postoj extrémně silné solidarity s vnitřní skupinou vylučující jakýkoliv stupeň solidarity s nějakou vnější skupinou. Pojem etnocentrismus zavedl W. J. Sumner v roce 1906. Jeho znaky formuloval následovně:

1. Etnocentrik je nakloněn obecnému odsuzování cizích, těch, kteří nejsou členy vnitřní skupiny, 2. v každé situaci hledá cizí elementy, na něž by mohl přenést odpovědnost za všechno zlo, 3. je nakloněn autoritativním postojům — silnému zdůrazňování moci a podřízení.

populace všemi prostředky k dosažení cíle, v jehož jménu se revoluce uskutečnila. Ve věrnosti původnímu cíli revoluce je heroismus a výlučnost porevoluční výstavby socialismu i výlučnost historické chvíle, kdy je poprvé možné s jistým odkladem cíl revoluce realizovat ekonomicky. Tím se Říjnová revoluce liší od všech ostatních historických revolucí. V posunutí realizace leží ovšem nikoli náhodná tragédie mezihry kultu osobnosti.

Z hlediska konstituování systému kultu osobnosti je primárním činitelem skutečnost formulovaná Leninem — udržet moc než přijdou na pomoc revoluce ve vyspělých průmyslových zemích západní Evropy. Toto očekávání se nesplnilo. Tento požadavek transformoval do jiné podoby: udržet moc a dělbu práce plus vyvinout maximální úsilí o urychlenou industrializaci (metodami a prostředky ovšem odpovídajícími aktuální dosažené úrovni); současně eliminovat různé divergující tendence různých zájmových skupin

Marxův model předpokládal, že úkoly uskutečňované revoluční mocí budou adekvátní jejímu třídnímu obsahu. Říjnová revoluce a praxe revolucí méně vyvinutých zemí tento předpoklad korigují. Říjnová revoluce neuskutečňovala jen úkoly socialistické revoluce.

Posunutí a rozpornost realizovaných úkolů vzhledem k třídnímu obsahu revoluční moci se stalo v rovině nejvyšších pozic a rolí společenského systému posunutím, jímž se revolucionář, představitel proletářské moci, Stalin, stal objektivně anachronismem ve své roli. Musel se stát kultem, aby se v této rozporné pozici udržel. Nejvyšší pozice ve společenské hierarchii a z ní plynoucí dvojaká role musela být zastřena kultem (ve smyslu Vartíkově), aby ač společensky nezbytná, byla společnosti i jejím hodnotovým orientacím také přijatelná. V tom je tragika této společenské role, jejímž nositelem se stal Stalin. Stalinem by se více či méně stal každý jiný úspěšný uchazeč o tuto pozici v sovětské společenské struktuře.

Kult osobnosti je funkcí struktury, je celým systémem řízení, rozhodování, hodnotových orientací. Z tohoto hlediska jsou psychické rysy individuálního nositele zanedbatelné.

XX. sjezd se stal mezníkem období, v němž Sovětský svaz pozdvihl výrobní síly a ekonomiku na světovou úroveň. Kritikou kultu osobnosti byla z tribuny sjezdu manifestována nepotřebnost, přežilost a regresivnost dosavadního systému řízení a dosavadní funkcionální vazby prvků společenské struktury. Systém rukodílného řízení moderní společností se stal překážkou jejího dalšího vývoje. Marxova formulace o vztahu výrobních sil a výrobních vztahů platí i na socialistickou společnost — společnost musí buď plynule přizpůsobovat a měnit svou strukturu v souladu s vývojem výrobních sil, nebo jí čas od času přestavět, aby se výrobní síly mohly dál vyvíjet, jinak bude stagnovat nebo odumírat.

První průlom měl logicky formu kritiky kultu osobnosti J. V. Stalina, jednak jako personifikace systému a jeho svorníku, jednak byl v této formě nepřijatelnější, neboť navazoval na vžitý kontext a terminologii hledání a nalézání konkrétních škůdců. Dalším krokem jsou nová pojetí řízení a nové soustavy národního hospodářství.

Nešlo a ani nejde primárně o kult a teoretická schemata vysvětlování tohoto společenského fenoménu nelze na kult zužovat.

Předchozí úvahy by neměly vzbudit dojem, že jde o vztah jednostranné kauzální implikace: ekonomika jako situace determinující strukturu. Spíše jde o funkcionální vazbu tří proměnných, z nichž zpětná vazba struktury může hrát primární roli:

1. situace skupiny, 2. vnitřní struktura skupiny,⁷ 3. typ vztahů s okolním světem. To jsou faktory v podstatě determinující selekci typu vůdce. Do situace uctívané osobnosti se nemůže dostat „kdokoli“ (Vartík), ale pouze vhodný typ. Tato tři kritéria jsou objektivní, nezávislá na vědomí příslušníků skupiny.

V pojetí kultu osobnosti se často dostáváme na pozice námi kritizovaného idealistického pojetí vztahu osobnosti a historických událostí, vysvětlující charakter historických událostí psychickým typem vůdce. Jedním z nejznámějších pokusů byla v tomto směru práce Ericha Fromma *Escape from Freedom* (New York 1941), který se snaží vysvětlit nacistickou ideologii jako produkt osobnosti Adolfa Hitlera, jeho komplexů, nenávisti k židům, asketismu a pohrdání vůči zjemnělým epikurejcům těšícím se životem. Jako produkt Hitlerovy osobnosti, která komplikována sadisticko masochistickými tendencemi vytvářela ideologické pojitko s lidmi podobné psychické struktury, vyjadřovala jejich pocity a přání a stávala se tak jejich ideologem, vůdcem, kultem, oni pak jeho stoupenci a žáky.

Toto hledisko není jistě neproduktivní, ale aspiruje na víc než nač stačí. Snaží se vysvětlit právě onen mechanismus selekce vůdce psychoanalyticky. Problém selekce vůdce je záležitostí uchopitelnou nikoliv v kategoriích psychických, ale v kategoriích strukturálních. Právě tím se liší marxismus od jiných, v podstatě idealistických výkladů.

Pro potřeby sledování podílu struktur na vytvoření systému kultu osobnosti můžeme aplikovat poněkud obměněnou podobu výše uvedeného schematu selekce vůdce. Existuje závislost mezi 1. situací skupiny, 2. cílem skupiny, 3. její strukturou. Sledujme tuto závislost v abstraktním modelovém schematu:

Fáze první — skupina pochopila svou situaci a objektivní zájem, formuluje své cíle, ustavuje svou strukturu jako určitý typ rozmístění prvků, jejich četnost a typ vazeb mezi nimi a vyvíjí činnost k realizaci vytyčených cílů. Struktura pozic, rolí a hodnot, která se ustavila na základě cílů a určité objektivní situace je sama objektivní vůči jednotlivcům či skupinám rozmístěným na pozicích struktury a hrajících role těchto pozic. Činností skupiny se mění situace, na jejímž základě se původně vytvořila její struktura, právě s cílem změny situace. V zájmu adekvátních reakcí na měnící se typ podnětů v měnící se situaci a tím i úkolů, je třeba proměňovat strukturu. Struktura však žije autonomním vnitřním životem rozmístění jednotlivců či skupin na pozicích. Začíná působit mechanismus funkcionální autonomie motivů. To je druhá fáze.

Struktura má tendenci přežívat v té podobě, v jaké se vytvořila. Začíná si

⁷ Pojem skupina užívám v širokém a volném významu jako proměnnou zahrnující jak makroskupiny tak mikroskupiny, nikoli pouze ve významu skupiny s osobním pojítkem členů.

přizpůsobovat situaci, začíná deformace již téměř realizovaného cíle, nezdůvodnitelná a nevysvětlitelná vnějšími faktory, nýbrž právě faktory strukturálními. Struktura transformuje situaci tak, aby situace i nadále zdůvodňovala danou podobu struktury skupiny. Je-li struktura zbudována bez pojistných ventilů a korektivů zpětné vazby, nemůže se pružně přizpůsobovat proměněné situaci, nemá možnost v závislosti na nové situaci znovu formulovat nové cíle a transformovat sebe samu, transformuje situaci a buď jako systém hyne, stagnuje, nebo narůstá tlak, který způsobí destrukci nebo přestavění struktury. To je třetí fáze. Toto schéma lze považovat za obecné schéma fungování makrostruktur i mikrostruktur.

Za konkrétní struktury mající v tomto smyslu podíl na systému kultu osobnosti můžeme považovat jak systém řízení odpovídající úrovni výrobních sil porevolučního Ruska, tak struktury revolučních organizací a institucí ustavených s cílem získání moci v době ilegality jako systémy a subsystémy konspirativního centrálního řízení realizovaného metodou schůzek a osobních kontaktů, konspirativně vysoce chráněná cenná pozice vůdce, dosažitelná jen vnitřnímu okruhu příslušníků hnutí a nedosažitelná nepříteli a provokatérům, princip jednoty chápané nevyhnutelně jako nerozdílnost (rozdílné názory vytváří nebezpečí štěpení hnutí a deformace linie), agitace a neustálé utužování vnitřích pojítek systémem ustálené terminologie, hesel a nejrůznějších symbolů i princip vysokého stupně zaujatosti osobností příslušníků vyžadující i oběť života.

V tom je těsná vazba 1. situace — teror carismu, válka, občanská válka, rozvrat, zaostalost, 2. struktur — elitní, výběrové, bojové a konspirativní revoluční skupiny i 3. typu vztahů k vnějším skupinám a světu — ostražitost, prověřování, nepřátelství, blokáda, izolace. Aplikace podobných funkcionálních závislostí a hierarchie v celospolečenské organizaci a diferenciaci a hodnotových orientacích nemůže nevyvolat tendence vyúsťující v systému kultu osobnosti. Trpění nebo netrpění kultu osobnosti (Vartík) není záležitostí kategorií etických či volných, ale strukturálních. Aplikace strukturálních hledisek je teoreticky možnou cestou vysvětlení otázek kolem kultu osobnosti, problému recidiv kultu osobnosti u jeho kritiků (Vartík), zčásti i otázky existence kultu osobnosti v nezaostalých zemích.

Z hlediska vztahu vůdce a podřízení je možné zasadit kult osobnosti do historicky známých typů vedení,⁸ opět s výhradou, že každá typologie je ideáltyp a

⁸ Velice rozšířená je typologie Maxe Webera, který rozlišuje:

1. Typ tradiční, kde pozice vůdce je dána zvyky a obyčejí platnými ve skupině. Skupina nerespektuje vůdce pro jeho osobní vlastnosti, nýbrž pro pozici posvěcenou tradicí (feudalismus).

2. Typ legální, kdy interakce vůdce a podřízených regulují přesně definované právní normy, které jasně určují rozsah i hranice pravomoci a povinnosti. Podřízení respektují spíše právní normy než vůli nadřízeného, který normu představuje.

2. Typ charismatický. (Charisma znamená určité speciální nadání, schopnost.) Role charismatického vůdce není založena ani na tradici, ani na právních normách, nýbrž je výsledkem jeho osobního vlivu na členy skupiny. Vůdce je v terminologii skupiny učitelem, otcem, podřízení jsou nekompetentními žáky, vyznavači, stoupenci (Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1922). Novější typologie jsou variantami skutečnosti v podstatě postižené v typologii Weberově.

skutečnost tvoří propletence těchto konstrukcí, posunuté ovšem k některé ideáلتypové kategorii. Zařazením bychom dostali stupnici od typu tradičního (car vši Rusi) přes charismatický nebo autokratický typ (kult osobnosti) kombinovaný v tomto případě typem „institucionálního vůdce“ (ve smyslu obsazení pozice v byrokratické struktuře, systemizované pro osobnost a génia průměrnou osobností, v konfliktní situaci, kdy se případní kvalifikovaní kandidáti vzájemně neutralizují) k typu legálnímu (kolektivní řízení). Legální typ byl přitom postulován od počátku hnutí a dočasně v modifikované podobě realizován v typu přirozeného vůdce revoluce (Lenin).

Snažíme-li se pojednat o kultu osobnosti ve strukturálních kategoriích, musíme se dotknout alespoň v náznaku problému moci.

Moc plyne ze struktury jako hierarchie nerovných pozic, úrovní rozhodování a řízení vůbec. Zjistit rozložení moci na jednotlivých úrovních společenské struktury je problém neobyčejně složitý. Moc má tendenci se skrývat, vystupuje jako latentní faktor společenských procesů. Kromě toho jde o problematiku v marxistické literatuře nezpracovávanou a nesledovanou.

V obecné rovině stojíme opět před problémem poznávací produktivnosti kategorií, jimiž se tradičně snažíme tuto stránku postihovat. Nic tak zřetelně neprokázalo malou rozlišovací schopnost v této oblasti společenských procesů všeobecně užívaného pojmu diktatura proletariátu, jako právě kult osobnosti. Kult osobnosti je ve světle této kategorie postihnuteľný opět jen jako nahodilá výjimka, deformace, infekce. Hlubší výpovědi postihující kult osobnosti ve funkčních vazbách, jak dokazují publikované studie, tato kategorie neumožňuje. Je to opět výrazem skutečnosti, že naše společenskovední terminologie je odrazem nediferencujícího dichotomického pohledu, pro který je společenský řád totožný se společenskou strukturou, skutečnosti, že naše kategorie jsou apriorně hodnotící, neanalytické. Přistupuje k tomu skutečnost, že obecné teoretické kategorie bývají špatným nástrojem konkrétní analýzy, mnohdy skutečnost spíše zakrývají, bývají aplikovány apriorně, místo aby byly každou analýzou prověřovány a spíše vždy znovu aposteriorně vyvozovány. Tam, kde začneme analyzovat konkrétní společenskou strukturu a společenské jevy zachycujeme exaktními metodami, musíme zavádět i empirická, diferencující kriteria a znaky, které jsou vzhledem k teoretickým kategoriím dílčí. (Ani Leninovi např. k jeho analýze venkova nestačila teoretická dichotomie základních tříd, stejně jako nestačila Marxovi k jeho analýze, ale musel zavést rozlišování například rolníků podle konkrétních, empiricky prokazatelných znaků — podle počtu vlastněných koní, rozlohy půdy, počtu námezdních pracovníků apod. Přitom žádné z těchto kritérií není totožné s pojmem třída. Empiricky je možné zkoumat pouze soubory jednotlivců nebo skupin, které mají v oficiálním zařazení — právním nebo ekonomickém — určitou kvantitativní charakteristiku. Je nutné provést řadu rozlišení a v nich a skrze ně uplatňovat hledisko např. poměru k výrobním silám. To provádí badatel dříve, než zobecní jistou skutečnost v teoretické kategorii.

Význam termínu moc je obecně chápán jako možnost řízení činnosti druhých, realizovaná jakýmikoliv prostředky a kontrola této činnosti. Existuje všude,

kde existují vztahy nadřazenosti a podřazenosti, je obsažena latentně v každém jednání. Je to přímá nebo nepřímá manipulace životem druhých založená na institucionální autoritě nebo na systému přidělování diferencovaných odměn.

Většinou lze ve společnosti rozlišit moc ekonomickou, danou strukturou příjmů nebo bohatství, kontrolou podniků, mezd a cen a moc politickou, široce chápanou jako moc manipulující — zejména forma moci vládní s jejím aparátem (moc formální), nebo moc politická ve formě systému neformální kontroly prostředků tvorby veřejného mínění (manipulující lidmi skrytě, vytvářením jejich hodnotových orientací).

Z hlediska společenského systému se může vztah těchto dvou struktur moci jevit jako problém moci ve smyslu třídního panství a moci ve smyslu řízení a manipulace. Ve společnosti většinou dochází k delegaci moci: třídní panství náleží určité třídě, avšak výkon faktické moci je delegován na její určitou skupinu. Termínu třídní panství bychom pak mohli užívat k označení situace, kdy jedna ze skupin jsoucích v konfliktu je stále zvýhodňována v rozhodnutích činěných vládou (mocí), kdy tato rozhodnutí přiznávají prioritu jejím potřebám,⁹ termín moc bychom mohli vztahovat k situaci, kdy určitá skupina má možnosti přijímat rozhodnutí regulující podíl statků, které jsou předmětem konfliktu.

Termín diktatura proletariátu by pak byl ekvivalentní významu pojmu třídní panství, termín kult osobnosti by byl ekvivalentem pozice nebo pozic, s nimiž se pojí výkon faktické moci. Toto rozlišení ještě nevysvětluje formu moci, ale v souvislosti s předchozími poznámkami toto vysvětlení umožňuje.

Stará společenská struktura byla rozmetána revolučním výbuchem a přestala existovat. Nová společenská struktura se teprve tvoří. Ale společnost jako systém je bez struktury nepředstavitelná. Společenská struktura v této době existuje jako průnik zborcené společenské struktury se strukturou revolučních institucí, které vtiskují svou strukturu institucím společenským, institucionalizují se a socializují se. Ve společnosti se socializují i typy řízení a způsobů rozhodování těchto institucí, kde moc a řízení jsou většinou soustředěny v ruce vůdce či vůdčí skupiny hnutí.

Vzhledem k objektivní situaci nemůže uvnitř institucí a struktur napanovat spor a konflikty o orientace a tím i soupeření o pozice a role jako činné stránky názorových orientací. Z hlediska nejvyšší pozice a role musí vznikat jednak úsilí paralyzovat podobné tendence a aspirace jedinou možnou cestou v takové situaci — autoritativní a mocenskou, jednak křížící se a vzájemně se neutralizující tlaky různých hledisek a orientací a aspirací na vedoucí roli po odchodu přirozeného vůdce dávají jako již mnohokrát v dějinách šanci nejméně kvalifikovanému z aspirujících jednotlivců, všem zdánlivě nejméně nebezpečnému.

Moc ve smyslu třídního panství a vlastní moc mohou řešit jak úkoly souběžné, tak úkoly, které se mohou rozbíhat. Moc může realizovat i úkoly, které

⁹ Tuto problematiku viz Zygmund Bauman, *O pojeciu władzy*, Studia Socjologiczno-Polityczne, č. 12, 1962; nebo v práci téhož autora *Zarys marxistowskiej teorii społeczeństwa*, PWN 1964, 74—89.

nejsou bezprostředně adekvátní charakteru třídního panství. Případem takové divergence je moc spojená s pozicí vůdce revoluce. Tato moc musí být centralizovaná a autoritářská, decentralizace by vedla k řešení úkolů reprezentujících objektivní divergující zájmy různých skupin netvořící obsah třídního zájmu proletariátu. Zároveň se však revoluční moc nemůže bez vyřešení těchto úkolů obejít.

Opět se dostáváme k rozpornosti pozice a role vůdce hnutí, které se chopilo moci před uzráním ekonomických podmínek. Překlenout rozpornost této role tak, aby byla i nadále jako vůdčí akceptována, překlenout rozpor projektu a reality, je možné z obou stran pouze vypuštěním kouřové clony iluzí, zbožněním vůdce, mystickým ztotožněním se s vůdcem, s mocí na jedné straně, diktaturou, aplikací absolutní moci zjevné i skryté (manipulující) na straně druhé.

Ztotožnění třídního panství s mocí, nediferencování těchto skutečností v pojmu diktatura proletariátu ztěžuje reálné postižení podstaty kultu osobnosti, zakrývá a zpětně zdůvodňuje nejdrastičtější výstřelky, jejichž vysvětlení nepatří již do kategorií společenské struktury ani třídní diktatury, ale do oblasti psychologie a mechanismu reakcí diktátorů všech dob.

К ДИСКУССИИ О КУЛЬТЕ ЛИЧНОСТИ

Любомир Брокл

Авторы предыдущих статей, занимающихся этой проблематикой, исходят из понятийного аппарата марксизма сталинского варианта, односторонне подчеркивающего революционную, диалектическую и априорную точку зрения, в отличие от многостороннего функционального и структурального анализа Маркса и его дальнейших аналитических аспектов (экономического, социологического и психологического). Применяемые схемы и понятийный аппарат были созданы или же приспособлены для построения и восхваления системы культа личности. Мы не всегда отдаем себе отчет в том, что явление, называемое культом личности, нельзя постичь его собственной терминологией и стереотипами. Сам термин „культ личности И. В. Сталина“ с гносеологической точки зрения не продуктивен.

То, что называют культом личности, представляет собой функциональную систему взаимосвязанности элементов структуры общества. Основу этой системы составляет: (1) объективная ситуация, включающая в себя уровень производительных сил, террор царизма, войну, хозяйственную разруху, ожидания, связываемые с революцией, которые, однако, после победы революции должны были приспособиться тому факту, что задачи революции вышли за рамки пролетарской революции. На основании этого возникает противоречивость роли вождя революции, которая функционально необходима, но для того, чтобы быть признаваемой, вынуждена требовать дымовой завесы иллюзий, создания идеала обожаемого вождя, срывающих эту противоречивость и компенсирующих не сбытые надежды с одной стороны, и применение насилия по отношению к дивергентным тенденциям разных объективных интересов, со стороны другой.

(2) Структуры революционных групп и учреждений, заключающие в себе отбор кадров, способ управления, способ принятия решений, тип отношений к окружающей среде, степень занятости их членов и т. п., созданные с целью завоевать власть. Эти структуры

после победы социализируются и заменяют старую структуру общества. Структуры, созданные как целенаправленные системы, начинают после достижения этой цели при помощи механизма функциональной автономии трансформировать саму действительность, вместо того, чтобы инициативно ставить перед собой новые цели и изменять собственную структуру.

ON THE DISCUSSION ABOUT THE PERSONALITY CULT

Lubomír Brokl

Studies carried out so far on this topic take as their starting point the conceptional and intellectual apparatus of Marxism in its Stalinist variant, stressing the one-sided revolutionary, dichotomic and a priori view in contrast to the multidimensional, functional and structural Marx's analysis and his other analytical aspects (economic, sociological and psychological). The schemas and the conceptual apparatus in use were created or adjusted to the setting up of the system of personality cult and its glorification. We do not always realize the fact that the phenomenon termed personality cult is not apprehensible to its own terminology and stereotypes. The very term personality cult of J. V. Stalin is gnoseologically unproductive, barren.

That which is usually designated as personality cult is a whole functional system of contingencies of elements in the social structure which came into existence on the basis of, among others, the following: 1. an objective situation comprehending the level of productive forces, czarist terror, the war, disruption and expectations connected with the revolution, which, following its victorious outcome, were shifted and modified by the reality that the revolution did not fulfil solely the goals of a proletarian revolution. On this basis arose a contradiction in the role of the leader of the revolution which, though functionally indispensable, requires to be acknowledged in the accepted value orientations a smoke-screen of illusions, the mass projection in the ideal of a venerated leader masking this contradiction and compensating for unfulfilled expectations on the one hand, and using force against diverging tendencies of various objective interest, on the other. 2. Structures of revolutionary groups and institution comprising selection of cadres, manner of ruling, manner of decision making, type of relations with the environment, degree of interestedness of members and the like, all of which were established with the aim of gaining power. After the victory these structures became socialized and replaced the old disrupted social structure. Structure set up as systems directed towards a goal, begin, once the latter had been achieved by the mechanism of functional autonomy of motives to transform reality itself, instead of flexibly setting up new goals and changing its own structure.